

دانشنامه ادب فارسی

به مناسبت انتشار جلد ششم

● معین‌الدین محرابی
نویسنده و پژوهشگر

- جلد پنجم: ادب فارسی در قفقاز (آذربایجان، ارمنستان، گرجستان و جمهوری خود مختار داغستان)، چاپ اول (۱۳۸۲)، ۶۷۱ ص.

- جلد ششم: ادب فارسی در آناتولی و بالکان، چاپ اول (۱۳۸۳)، ۹۶۶ ص.

به تازگی ششمین مجلد از دانشنامه ادب فارسی به سرپرستی آقای حسن انوشه و تألیف جمعی از پژوهشگران وارد بازار کتاب شده است.

شش جلد منتشر شده این دانشنامه، در حدود ۱۰۳۵۸ مقاله دارد که بالغ بر ۸۱۴۹ صفحه می‌گردد.

جلد ششم: ادب فارسی در آناتولی و بالکان

این نکته واضح است که نقد جلد ششم و یا هر کدام از جلد های دیگر دانشنامه با کثرت مقالاتی که دارد از عهده یک نفر خارج است و راقم این سطور در نگاهی که به جلد ششم دارد فقط برخی آمارگیری‌ها و نقاط ضعف کلی را مورد توجه قرار داده است.

جلد ششم دانشنامه ادب فارسی در ۹۶۶ صفحه تنظیم شده و یازده نفر بعنوان نویسندگان آن یاد شده‌اند. تحقیقات ما جهت احصای اینکه در جلد ششم دانشنامه چند مدخل آمده و هر کدام از نویسندگان چند مدخل را به خود اختصاص داده‌اند؛ ما را به نتایج زیر راهنمون گردید.

در جلد ششم دانشنامه ۱۱۰۸ مدخل آمده که ۱۰۵۶ مدخل آن توسط یازده نفر که بعنوان نویسندگان دانشنامه از آنان یاد شده تألیف گردیده است. این نویسندگان و تعداد مدخل‌های تألیف شده توسط هر یک به قرار زیر است:

۱. مزدک انوشه (۵ مدخل)؛
۲. کیومرث حمیدیان (۴۲ مدخل)؛
۳. اختر رسولی (۱۱۷ مدخل)؛
۴. بابک رشنوزاده (۱۸۰ مدخل)؛

● دانشنامه ادب فارسی (جلد یکم، دوم، سوم، چهارم، پنجم و ششم). به سرپرستی: حسن انوشه، ناشر: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، قطع بزرگ (۲۱ × ۲۸ س م).

- جلد یکم: آسیای مرکزی، چاپ اول (۱۳۷۵)، ۹۹۲ ص.
- جلد دوم: فرهنگنامه ادبی فارسی (گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات ادب فارسی)، چاپ اول (۱۳۷۶)، ۱۵۳۷ ص.
- جلد سوم: ادب فارسی در افغانستان، چاپ اول (۱۳۷۸)، ۱۱۷۶ ص.
- جلد چهارم: ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، چاپ اول (تابستان ۱۳۸۰)، ۲۸۰۷ ص. این جلد در سه بخش منتشر شده است.

۵. مرتضی رضایی منش (۴۴ مدخل)؛

۶. امیر سارم (۱۶۰ مدخل)؛

۷. جواد شریفی (۲۲ مدخل)؛

۸. شهرام شیدایی (۳۸ مدخل)؛

۹. سپیده کوتی (۵۲ مدخل)؛

۱۰. راحله محمدی (۲۱۰ مدخل)؛

۱۱. بهرام معصومی (۱۸۶ مدخل).

آنچه از اطلاعات فوق بر می آید ناظر بر این نکته است که ۸۵۳ مدخل یعنی دو سوم مدخل های جلد ششم توسط پنج نویسنده تألیف شده است که عبارت اند از:

اختر رسولی (۱۱۷ مدخل)؛ بابک رشنوزاده (۱۸۰ مدخل)؛

امیر سارم (۱۶۰ مدخل)؛ راحله محمدی (۲۱۰ مدخل)، بهرام معصومی (۱۸۶ مدخل).

چنانکه گفته شد در جلد ششم دانشنامه ۱۱۰۸ مدخل آمده که یازده نویسنده دانشنامه ۱۰۵۶ مدخل آن را تألیف نموده اند و نویسندگان ۵۲ مدخل باقی مانده نیز به قرار زیر است:

دانشنامه (۳۶ مدخل)؛ گلشیری (۵ مدخل)؛ جمشیدی

(۳ مدخل)؛ ضیایی (۲ مدخل)؛ آتشین جان؛ ادیب زاده؛ برزگر؛

دلبری پور؛ مرتضوی (هر کدام یک مدخل). مدخل «وصفی» نیز که در صفحه ۸۹۱ آمده فاقد نام مؤلف است.

موضوعات دانشنامه و تعداد مدخل ها

۱. کلیات (۴ مدخل) : ادبیات دیوانی، ص ۶۷ - ۶۹، ترکی، تأثیر زبان و ادب فارسی بر آن، ص ۲۴۷-۲۵۳، دستورنویسی فارسی در آناتولی و بالکان، ص ۳۸۲-۳۸۵، فرهنگ نویسی در آناتولی و بالکان، ص ۸۶۹-۸۷۳.

۲. جایگاه شاعران بزرگ ایران و آثارشان (۸ مدخل)؛ جامی در آناتولی و بالکان، ص ۲۶۸-۲۷۰، حافظ در آناتولی، ص ۳۰-۳۰۵، خیام در ترکیه و بالکان، ص ۳۶۶-۳۶۸، سعدی در آناتولی و بالکان، ص ۴۴۹-۴۵۳؛ شاهنامه در آناتولی و بالکان،

ص ۴۹۹-۵۰۴، شرح های مثنوی در عثمانی، ص ۵۰۹-۵۱۱، عطار در آناتولی و بالکان، ص ۶۰۵-۶۰۶، نظامی در آناتولی و بالکان، ص ۸۶۹-۸۷۳.

۳. انجمن ها و محافل (یک مدخل): سعادت، ص ۴۴۵-۴۴۷.

۴. اقوام، فرق، دودمان ها (۶ مدخل): آیدینیان، ص ۱۷-۱۹،

اوحدیسه، ص ۱۳۷-۱۴۱، بکتاشیه، ص ۱۹۰-۱۹۷، حروفیه در آسیای صغیر، ص ۳۱۸-۳۲۴، گرمیانیان، ص ۸۲۹-۸۴۲؛ مولویه، ص ۸۲۹-۸۴۲.

۵. جغرافیای تاریخی (۱۲ مدخل): آق سرای؛ آنکار، اخلاط، ادرنه، ارز روم، استانبول، بدلیس، بورسسه، بوسنی و هرزگوین، دیار بکر، سیواس، قونیه.

۶. جراید (۹ مدخل): آزادی، اختر، پارس، ترکستان، سروش، شاهسون، شمس، شیدا، فکر استقبال.

۷. کتاب (۱۹۵ مدخل)؛

۸. اشخاص (۸۷۳ مدخل) که از آن میان ۸ مدخل به زنان اختصاص دارد.

مقالات بلند در جلد ششم دانشنامه

حجم مقالات این جلد در مقایسه با جلدهای سابق آن از یکدستی بیشتری برخوردار است. در این جلد ۱۳ مقاله بلند که کمترین حجم آن ۶ صفحه باشد وجود دارد. این مقالات به ترتیب نام مدخل، نام نویسنده و تعداد صفحات آن درج گردیده است.

- استانبول، بهرام معصومی، ص ۸۹-۱۰۴ (۱۶ ص)؛

- بدلیس، بهرام معصومی، ص ۱۷۵-۱۸۰ (۶ ص)؛

- بکتاشیه، بهرام معصومی، ص ۱۹۰-۱۹۷ (۸ ص)؛

- بوسنی و هرزگوین بهرام معصومی، ص ۲۰۵-۲۲۱ (۱۷ ص)؛

- ترکی، تأثیر زبان و ادب فارسی بر آن، دلبری پور، ص ۲۴۷-۲۵۲ (۶ ص)؛

- حروفیه در آسیای صغیر، بهرام معصومی، ص ۳۱۹-۳۲۴ (ص ۶):

- دیار بکر، بهرام معصومی، ص ۳۸۹-۳۹۵ (ص ۶)؛
- سلیمان قانونی، بهرام معصومی، ص ۴۵۹-۴۶۶ (ص ۸)؛
- سیواس، بهرام معصومی، ص ۴۸۷-۴۹۲ (ص ۶)؛
- شاهنامه در آتاتولی و بالکان، سپیده کوتی، ص ۴۹۹-۵۰۴ (ص ۶)؛

- قونیه، سپیده کوتی، ص ۶۷۳-۶۷۸ (ص ۶)؛
- محمد فاتح عثمانی، بهرام معصومی، ص ۷۵۱-۷۵۸ (ص ۷)؛
- مولویه، جواد شریفی، ص ۸۲۹-۸۴۲ (ص ۱۴).
۱۳ مقاله فوق ۱۱۲ صفحه از حجم کتاب را به خود اختصاص داده که در مجموع بیش از یک دهم حجم کتاب و یا به عبارت دقیق‌تر ۵۹/۱۱ درصد را شامل می‌گردد.

مقالات کوتاه در جلد ششم دانشنامه

همان‌طور که گفته شد حجم مقالات این جلد در مقایسه با جلد های سابق آن از توازن و تعادل بیشتری برخوردار است. مدخل‌هایی که با حذف منابع آن کمتر از ۴ سطر داشته باشند در این جلد دیده نمی‌شود.

- مدخل‌هایی که با حذف منابع آن ۴ سطر دارند، عبارت‌اند از: خضر ارزنجانی (ص ۳۵۸)؛ سیاحی بوسنوی (ص ۴۸۳)؛ عمر عدولی (ص ۶۱۶)؛ فریدی رومی (ص ۶۴۵)؛ محمد شاکر بوسنوی (ص ۷۴۷)؛ مستقیم اوزبکی (ص ۷۹۹)؛ وهمی آمدی (ص ۸۹۷)؛ هلالی (ص ۹۰۴).

- مدخل‌هایی که با حذف منابع آن ۵ سطر دارند، عبارت‌اند از: برگ سبز (ص ۱۸۲)؛ سماعی (ص ۴۸۰)؛ سیدی چلبی (ص ۴۸۳)؛ لطایف الخیال (ص ۷۲۴)؛ محمد رضا پاشای تبریزی (ص ۷۴۵)؛ نثاری (ص ۸۵۷).

مدخل‌هایی که جایشان در دانشنامه خالی است

۱. برخی از شاعران و نویسندگان عهد سلجوقیان روم در آسیای صغیر.

- بدرالدین نخشبی رومی (وفات بعد از ۶۸۴)، وی مؤلف کتاب الترسل الی التوسل است.^۱

- مؤیدالدین جندی (از عرفای قرن هفتم)، وی کتاب نفع‌الروح و تحفة الفتح را به یکی از زنان بزرگ شهر «سینوپ»^۲ که نام وی مشخص نگردیده اهدا کرده‌است.^۳ از قراین چنین بر می‌آید که این زن، «گرجی خاتون» باشد که همسرش معین‌الدین پروانه از سال ۶۴۹ در سینوپ حکمرانی داشته‌است.^۴

۲. کتاب‌ها و رسائل

در کتابخانه شخصی این جانب شماری از کتاب‌های فارسی چاپ عثمانی و ترکیه موجود است که در دانشنامه برای برخی از آن‌ها مدخلی ساخته نشده‌است. از آن جمله:

- شرح الندرُف فارسی و فرانسه. خود آموز زبان فرانسه که ترجمه و شرح کتاب الندرُف آلمانی است. نوشته: حاجی میرزا حسین آقا [محمدحسین بن مسعود بن عبدالرحیم انصاری]، کاربرد از اول طرابوزان. این کتاب به سال ۱۳۰۱ ق در طرابوزان و در چاپخانه «اسماعیل حقی مطبوعه سی» در ۸۷۰ صفحه به چاپ رسیده‌است. حاجی میرزا حسین آقا در مقدمه کتاب می‌گوید: «در سنه ۱۳۰۱ یک هزار و سیصد و یک هجری که در طربزون [طرابوزان] به سمت کارپردازی اول اقامت داشت و ایام تعطیل و بی‌کاری خود را به تحصیل زبان فرانسه می‌گماشت و اغلب، کتاب الندرُف را مطالعه می‌نمود... ملاحظه نمودم که حیف است چنین کتابی که از بابت کثرت فوائد به هر زبان ترجمه شده‌است به زبان فارسی ترجمه نشده باشد... لهذا این بنده به ترجمه و شرح آن اقدام نمود».

- نو اصول حساب ذهنی، کتابی فارسی در آموزش حساب برای کلاس دوم و سوم ابتدایی و کلاس اول متوسطه که ویژه دبستان ایرانیان در استانبول تألیف شده‌است. نویسنده: سید محمد محی‌الدین حسینی بغدادی که ناظر درس دبستان ایرانیان بوده‌است. این کتاب به سال ۱۳۱۹ ق در استانبول و در «مطبوعه خورشید» در ۱۰۳ صفحه به چاپ رسیده‌است. این اثر بر حسب امر میرزا محمود خان علاءالملک سفیر کبیر دولت ایران و اهتمام میرزا اسماعیل خان ممتاز الدوله برای تدریس در دبستان ایرانیان تألیف شده‌است.

- فرهنگ فارسی - ترکی، نوشته: ابراهیم اولغون و جمشید درخشان. این کتاب به سال ۱۹۶۷ م در ترکیه و در چاپخانه دانشگاه آنکارا در ۳۸۴ صفحه به چاپ رسیده‌است. این اثر، از جمله منابع اصلی فرهنگ‌های فارسی و ترکی و یا ترکی و فارسی معاصر بوده و در نتیجه کتابی در خور اهمیت می‌باشد.

- طول عمر طبیعی انسان، مثنوی‌ای فارسی در دویست بیت، سرودهٔ ارفع الدوله میرزا رضا خان دانش سفیر کبیر دولت ایران در استانبول. این کتاب به سال ۱۳۲۰ ق در استانبول و در «مطبوعه طاهر بک»، در ۶۵ صفحه به چاپ رسیده‌است. بنا بر دیباچه این اثر که به قلم «زین‌العابدین» نوشته شده؛ میرزا رضا خان ارفع‌الدوله پس از آن که به سفیر کبیری استانبول برگزیده شد، دریافت که بیشتر کسانی که به سفیر کبیری

بنا بر این مقاله‌ای که چند سطر دارد با مقاله‌ای که مشتمل بر چندین صفحه است در یک پاراگراف تنظیم می‌شود.

- نثری که در دائرةالمعارف‌ها و دانشنامه‌های اروپایی بکار می‌رود، نثری مخصوص به خود است، یعنی نثری منسجم، فشرده و رسا که در آن اطاله سخن نمی‌شود. اما در ایران به دلیل تازگی دانشنامه‌نویسی آن هم به شیوه جدید، نویسندگان دائرةالمعارف‌ها و دانشنامه‌ها هنوز به آن انسجام لازم نرسیده‌اند که با نثری فشرده و در عین حال مفهوم به ایفای وظیفه بپردازند. با این توضیح باید بگوییم، نثر دانشنامه ادب فارسی در مقایسه با بسیاری از دانشنامه‌های منتشر شده در ایران از موقعیت ممتازتری برخوردار است.

- ترتیب مدخل‌های هر کدام از مجلدهای این دانشنامه به طور مستقل از حرف «أ» تا «ی» است. این ترتیب الفبایی یکی از ویژگی‌های مثبت دانشنامه ادب فارسی است. در پایان بر خود فرض می‌داند تا از جناب آقای انوشه که از سال‌ها پیش تا به امروز با تلاشی مستمر در تهیه و تدوین دانشنامه ادب فارسی همت گمارده‌اند تشکر و قدردانی نماید.

پانویست‌ها:

۱. سعید نفیسی. تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: انتشارات فروغی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۱۶.
۲. سنیوپ، شهری بندری در ترکیه، در ساحل دریای سیاه.
۳. مؤیدالدین جندی. نفحة الروح و تحفة الفتوح، با تصحیح و تعلیق: نجیب مایل‌هروی، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۶۲، ص ۳۷-۴۰.
۴. عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی. درباره گرجی خاتون رک: تذکره میخانه، به اهتمام: احمد گلچین‌معانی، تهران: انتشارات اقبال، چاپ پنجم، ۱۳۶۷، ص ۳۷.
۵. سیدحسین شمس و سید محمد توفیق پیش از انتشار نشریه خاور، هفته‌نامه شمس را در استانبول منتشر نموده‌اند.
۶. ولی مراد صادقی‌نسب. فهرست روزنامه‌های فارسی سال ۱۳۲۰-۱۳۳۲ شمسی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۰، ص ۷۳.
۷. محمدعلی تربیت. دانشمندان آذربایجان، تبریز: بنیاد کتابخانه فردوسی، ۱۳۵۵، ص ۴۰۹.
۸. محمد صدر هاشمی. تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان: انتشارات کمال، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۲۴۱-۲۴۲.

انتخاب می‌شوند اشخاصی مسن هستند و پیوسته تأسف پیری و مرگ را دارند، از این‌رو با سرودن این دویست بیت به تفهیم این مطلب پرداخته که شصت هفتاد سال نیمه عمر آدمی است و عمر طبیعی انسان یکصد و بیست و پنج سال است. در این کتاب علاوه بر متن فارسی، ترجمه کامل اشعار به ترکی استانبولی و زبان فرانسوی نیز ضمیمه شده است.

- حقیقت نامه، کتاب فارسی و منظوم که ترجمه وصایای حضرت علی (ع) است، سروده میرزا جهانگیر خان ناظم‌الملک ضیایی. این کتاب به سال ۱۳۳۱ ق در استانبول و در «مطبعه شمس»، در ۹۵ صفحه به چاپ رسیده است. کتاب با این بیت آغاز می‌شود:

به نام آن که ما را هوش داده

ز راه گوش جان را نوش داده

و با این بیت انجام یافته است:

به پایان آمد این دستور دانا،

به فضل حی قیوم توانا

۳. جراید

خاور، نشریه سیاسی و ادبی به زبان فارسی که دو دوره انتشار دارد و در هر دو دوره صاحب امتیاز سید حسن شمس و مدیر مسوول سید محمد توفیق بوده‌اند.^۵ دوره نخست آن بصورت هفته‌نامه و از سال ۱۳۳۰ ق منتشر شده است. قطع مسلم این که ۴۸ شماره از این نشریه در سال ۱۳۳۰ ق و ۲۱ شماره در سال ۱۳۳۱ ق انتشار یافته است^۶ و احتمالاً انتشار آن تا ۲۳ شوال ۱۳۳۲ ادامه داشته است.^۷ دوره دوم این نشریه به صورت ماهنامه و از محرم ۱۳۴۳ ق در ۴۴ صفحه منتشر شده است. در سرلوحه دوره دوم چنین آمده است: «مجله‌ای است علمی، ادبی، اقتصادی که عجلتاً ماهی یکبار منتشر می‌شود». نشریه خاور در دوره نخست، یکی از مدافعان سرسخت مشروطیت بود، ولی در دوره دوم در شمار مدافعان رضا شاه پهلوی قرار گرفت.^۸

۴. مدخل‌های جغرافیایی

برخی مدخل‌های جغرافیایی که در دانشنامه نیامده است، عبارت است از: طرابوزان، رومانی، آلبانی، بلغارستان، یونان و ...

برخی ویژگی‌های دانشنامه

- در این اثر، هر مقاله‌ای یک پاراگراف فرض شده و قواعد و قوانین نوشتاری متعارف رعایت نمی‌شود. به عبارتی در این دانشنامه، نقطه سر سطر، یعنی ایجاد پاراگراف جدید وجود ندارد.